

ŞEHRİN BİR PARÇASI OLARAK MEZARLIKLARIN DEĞİŞİMİ*(Sayfa 14-23)***Doç.Dr.Azize Tuncer***Ahi Evran Üniversitesi**İİBF Kentleşme ve Çevre Sorunları ABD Başkanı***Öz**

Değişen sosyal ve siyasal şartlar, buna bağlı olarak insan zihniyetinde de bazı değişmelerin yaşanmasını zaruri kılmaktadır. Şehirler gibi mezarlıklar da kültürel olgu ve kimlik anlamında tarihin değişik dönemlerine ve geçmiş zamana tanıklık etme konusunda önemli göstergelerdir. Modernizmi izleyen yıllarda kentlerin merkez ve kenar semtlerinde, eskisinden çok farklı yeni bir kent hayatı başlamıştır. Bu süreçte yaşanan değişim günlük hayata da yansımış, sokaklar birçok yeni tarz binalarla dolarken, mezarlıklar kentin merkezinden uzağında inşa edilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada yaşam ve ölüm bağlamında, şehir içindeki mezarlık alanlarının ve modernleşme sürecinde ölüme dair ritüellerdeki değişimin önemi söz konusu edilmekte; buradaki tarihsel, ideolojik ve toplumsal özelliklerdeki değişime dikkat çekilmektedir. Zira mekanların taşıdıkları sembolik değerler de birbirinden ayrıdır.

Anahtar Kelimeler: Kent, mezarlık, değişim, modernizm, ölüm.

Abstract

Changing social and political conditions entail further changes to human mentality. As the cities, cemeteries are the significant representatives of cultural phenomena and identities due to being the only witnesses of different periods of time and mostly, the past too. In the centers and periferies of the cities, there started a new bright and different urban life in the years following modernization. While the changes during that process reflected into the daily life, and the streets were filled with different kinds of new forms buildings, cemeteries started built far from centers. The subject matter of this study is, in the context of life and death, changing to importance of cemetery areas in the city and rituals of death in modernization process. It is aimed in the study to point out how changes, historical and ideological perspectives and societal features in there. Accordingly, symbolic values of these particular locations are different too.

Key Words: City, cemetery, changing, modernism, death.

GİRİŞ

Yaşama ölüm arasında, çeşitli konularda yineleyip durduğumuz tüm seçimlerimiz gibi kentlerimizdeki yaşam ve ölüm mekanlarının düzenlenmesindeki tercih ve önceliklerimiz de salınıp durur. Genel kabul, ölümlerin mekanlarını kentin canlılığından uzak tutmak ve böylece kent merkezini canlı yaşama, dış çeperi ise cansızlara tahsis etmektir. Öte yandan “ölüm”ü bir son kabul etmemek ve “yaşam”la bağını korumaya kalkışmak güdüsü sadece dini öğretilere bağlı toplumlarda değil, tarihin hemen her döneminde var olmuştur. Bu ikilemin yarattığı çatışmalı halin yansıdığı alanların çeşitliliği, çoğu kez dikkatimizden kaçarlar.

1. Mezarlık Yapımı

Mezarlık yapım tercihlerimiz değişimleri en kolay izleyebileceğimiz bir alandır. Örneğin “mezar yapısı İslam sünnetine aykırı olmasına ve 10. yüzyıla gelene kadar İslam mimari tarihinde mezar yapısının ender görülmesi”ne⁵ (Kuban, 2017: 169) karşın; daha sonra “mezarlık” ritüellerinin İslamın en önemli görev alanlarından birini oluşturmasını başka nasıl değerlendirebiliriz?

Peki ya “mezar taşı” olarak başka toplumlardan kalan “taşların kullanılması” iddiasına ne demeli? Osmanlı döneminde İstanbul ve Anadolu gezginlerinden biri olan Dernschwam’a göre, “Türkler, genel olarak mezar ve türbeleri tahrip etmiyorlar; mezarlıklara kimse dokunmuyor; mezar taşları alınıp başka mezarlara konmuyor.” Ama yazar bu olumlu yargılarına hemen, “her mezarın ayak ve başucuna birer taş dikiliyor... bunların çoğu eski tarihi yapılardan alınıyor; böyle yapıldığı için memleketin her tarafında çok güzel, fakat kırılmış sütun ve mermerlere rastlanmakta. Hele bu sütunlarda büst veya resim varsa o kısımlar, kırılıp tahrip ediliyor” (1992: 272) sözlerini eklemekte.⁶

Özetle kendi mezarlıklarına gösterdiği saygıyı, tarihteki eski toplumların eserlerine göstermeyen; dahası “kendi mezarlıklarını süslemek için” o eserleri yıpratıcı bir toplumdan söz edildiğinde; bir kez daha “yaşayan” topluma ait değerlerle, “ölmüş” bir uygarlığın toplumunun değerleri arasında yapılan eşitsiz seçimi gözlemliyoruz.

Kuşkusuz bugün için böyle bir alışkanlık söz konusu değildir. Bunda tahrip edilecek başıboşlukta fazla tarihi eserimiz kalmamış olması yanında, mezar yapım işlerinin belli standartlara oturmuş olması da vardır. Bazen belli mezar modeli “moda”larından dahi söz etmek mümkündür. Her mezar yapım firması kendi iletişim bilgilerini içeren bir metal paneli, yapımını üstlendiği mezara monte etmekte; hatta metropol kent mezarlıklarında henüz yakınına kaybetmişlere, firmalarının tanıtım kartlarını vermekle görevlendirilmiş elemanlara rastlanmaktadır.

Tarihsel dönemselleştirmelere döndüğümüzde ise yaşayan ve ölmüş uygarlıklar arasındaki tercihlerimizde, elbette bazı ayrıksı durumlarda tersi de yaşanabilir; bugün Osmanlıcılığı bir ideolojik nokta olarak alıp, Osmanlı mezarlarına öykünme de görülebilmektedir. Son bir bakış açısı ise biri lehine diğerini bozmak yerine, tarihsel katmanlaşmanın ve bunun kültürel bir zenginlik olarak görülmesinin kabulünün mümkün olmasıdır ve aslında olması gereken de budur. Türkiye gibi tarih

⁵ Kuban’a göre: “Peygamber’in ve onu izleyenlerin davranışlarına bakılırsa, mezar yapısının ve gömü yerine bağlı aziz/ermiş kültürünün İslam’da gelişmemesi gerekirdi. Peygamber, Ebubekir ve Ömer, Peygamberin karısı Ayşe’nin odasına gömülmüşlerdir. Gerçekten de 9. Yüzyıla gelene kadar İslam ülkelerinde mezar yapısı gelişmemiştir. Peygamber’in Miraç’a çıktığı Kudüs’teki Sahra denilen kayanın üzerine yapılan Kubbetü’s-Sahra tek önemli anıtsal yapıdır” (2017: 169).

⁶ Aynı yazar şöyle devam ediyor: “Karşı tarafta bir Türk mezarlığı görünüyor. Burada su mermerinden bir mezar taşı bulduk. Taşın üzerinde Yunanca bir yazı var. Harfler okunabiliyor... Yine aynı mezarlıkta başka bir mermer mezar taşı gördük... Herhalde bir yerden alınıp getirilmiş. Zira Türkler bütün antik yerlerdeki en iyi taşları ve sütunları alıp mezarlıklarına götürüyorlar” (1992: 227).

boyunca pek çok ayrı uygarlığın iskan edildiği bir ülkede, kimi zaman peşpeşe kimi zaman da aynı takvim diliminde beraberce varolmuş tüm uygarlıkların birliği sözkonusudur ve bu çeşitlilik mezarlıklara da yansır.

Tanpınar'ın deyimiyle, “Türk kültürünün kendinden evvel gelmiş medeniyetlerden kalan şeylerle canlı surette rastgele karıştığı, haşır neşir olduğu yerlerden biri de mezarlıklardır... Ankara'da kalede ve onun eteğine serpilmiş mahallelerde, Türk velileri Roma ve Bizans taşlarıyla sarmaş dolaş yatarlar... Dedelerimizin mezarlarından çıkan yeşillikler, hangi itikatların etrafında yontuldukları belli olmayan çok eski taşları kendi rahmaniyetleri ile yumuşatırlar; burada kerpiç bir duvardan İyonya tarzında bir sütun başlığı veya arkitrav fırlar, ötede bir türbe merdiveninin basamağında bir Roma konsülünün şehre gelişini kutlayan kadim bir taş görünür, daha ötede bir çeşme yalağında eski bir lahdin bakantaları gülümser. Ahi Şerafeddin'in türbesini asırlarca Greko-Romen arslanlar bir nöbetçi sadakatiyle beklerler ve bu yüzden Arslanhane adını alan camii'nin yanı sıra daha pek çok benzer örnek verilebilir... Bu terkiplerin en manalı İmparator Augustus'un şerefine toprağa dikilmiş mermer bir kaside olan Roma mabedinin kalıntılarıyla yanı başındaki Hacı Bayram-ı Veli Camii'nin beraberce teşkil ettiği zıtlar mecmuasıdır” (2011: 16-17)

Hemen buradan, kentlerle mezarların kaderlerinin de bir olduğu yargısına varılabilir. “Kentler, eski kentlerin yıkıntısına, ölümler eski ölümlerin toprağına yerleşir” (Sönmez, 2015: 32). Bu katmanlı derinlik, uygarlığın en görünür eserlerini oluşturur.

2. Cenaze Töreni

Hayat-ölüm gerçekliğini sürekli gündemimizde tutan bir diğer ritüel ise cenaze törenleridir. Hatta son derece dünyevi bir alan olan “protokol”ün en görünürleştiği alan bu törenlerdir. Bugün birçoğumuzun, yapılacak bir sürü işi arasında bir an evvel uğurlama telaşı içinde yerine getirdiğimiz cenaze merasimlerinde gösteremediğimiz vakur tavrın, aslında toplumun uygarlık düzeyini göstermede önemli bir ögesi olduğunu belirten Ortaylı, görüşünü şöyle açıklıyor: “devlet bir tiyatrodur... bir toplumun uygarlık düzeyi, iki zıt olayla, devletin kendini gösterme sanatı ve ölümlerin gömülmesi ve mezarlık gibi (aklı ermez çok kişinin boş şey olarak gördüğü) iki önemli göstergeyle anlaşılır. Protokolün, eski ve köklü olduğu ölçüde, muhteşem bir işlevi vardır” (2006: 105-106).

Bu nedenledir ki, mezarlık dışında “hızlı” akan hayatın, mezarlıkta daha “yavaş ve vakur” bir hal alması beklenir. Günümüzde ülkemiz büyük kentlerinde, günlük 40-50 defin işlemine ulaşan sayılarla başa çıkmaya çalışan imam ve mezar kazıcılarının “hızlandırılmış dualı” ritüelleri, bu beklentinin karşılanamayacağı açık göstergeleridir. Ancak sonuç olarak dış dünyanın artan hızına kısmen de olsa direnebilen bu mekanların, canlı dünyaya verdikleri, “herkesin er geç buraya geleceği” mesajları her daim canlı bir mesaj olarak kalacaktır⁷. Dahası Marquez'in ironik aktarımıyla, üstü açık arabaların kent sokaklarında görülmeye başlamasıyla, çılgın bir hızla gidip sonunda yeni taş döşenen yollarda hurdaya dönmelerinin aynı zamanlara denk geldiği ve cenaze levazımatçısının, ölümün mizahından esinlenerek kentin çıkışına koskocaman bir tabela asarak: “aceleye gerek yok, sizi bekliyoruz” yazması örneği, tüm toplumlar için geçerliliğini korumaktadır (2014: 170).

⁷ Her canlının er geç mezarlığa gideceği gerçeğini, bir başka edebiyatçı da Hristiyanlığa atıfla vurgular ve şöyle der: “ ‘Dört şey doymak bilmez’ der kutsal kitap, ‘birincisi mezar, ikincisi kısır kadın, üçüncüsü suya doymayan toprak, dördüncüsü de hep yakacak bir şeyler arayan ateştir. Bunları Süleyman Peygamber söylemiş. Buna bir beşincisi de eklenebilir: ‘Oylarınızı bana verin, diyen politikacı’ diye ekler (Warren, 1972: 25).

Ortaylı'nın değindiği protokol sembolizmine dönmek gerekirse, bunun iyi örneklerinden biri 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümü sonrasında dünya ülkelerinin tüm diplomatik katılımlarında gözlenir. Savaş'ın bildirdiğine göre, "Afganistan'dan Finlandiya'ya, Japonya'dan Letonya'ya kadar bütün ülkeler cenazeye en büyük seviyede heyetlerle katılacaklarını bildirmişler; Atatürk'ün en çok savaştığı ülke İngiltere, özel bir 'zırhlı' ile gönderilen ve başında, onun Anafartalar'da denize döktüğü kıtaların komutanı Mareşal Lord Birdwood ve İngiltere'nin Akdeniz Filosu Başkomutanı Oramiral Dudley Pound olmak üzere, kalabalık bir heyet ve 12 subay ve 160 erlik bir tören kıtası ve 56 mevcutlu bir bando ile katılırken; çünkü 'düşman' Yunanistan, başında Başbakan Metaxas olmak üzere, 12 kişilik yüksek bir heyetle cenaze töreninde bulunacağını açıklamalarına karşın, ABD'den uzun süre cevap gelmez. Sonunda, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Protokol Dairesi, 18 Kasım 1938'de, Ankara'daki Büyükelçiliğine gönderdiği yazıda, törende ABD'yi sadece büyükelçinin temsil edeceğini bildirir. Yazıda asıl enteresan (!) olan ifade şöyledir: 'ABD Büyükelçiliđi'nden alınan bir telgrafa Amerikan hükümeti adına cenaze töreninde kullanılmak üzere, 300 dolarlık bir çelenk yaptırılması için büyükelçiliğe yetki verilmesi önerilmiş; ancak ABD Dışişleri Bakanlığı bu bedeli yüksek bulduğundan, büyükelçiliğe 200 dolar harcama yetkisi verilmiştir (yazının orijinalinin fotoğrafı, Yankı dergisinde yayımlanmıştır)' (2007: 127-128).

Öte yandan sadece diplomatik ve kurumsal olarak değil, bireysel düzeyde de bu ritüelin önemini gözlemleyerek, bu tür törenleri gösteriye çevirenlerden oluşan büyük bir kitle olduğu da doğrudur. Arzık, oldukça sert bir şekilde Aşık İhsani'yi örnek olarak gösterir ve ozanın, fakirlikten zenginliğe ve tanınmışlığa yükselirken "yaşamak için hokkobazlığa zorlandığı"nı belirterek; "az gören gözünün çok görmesini istedi, bir ölüden göz aldılar ve İhsani ameliyat oldu; ölü, sakallı bıyıklı, orta yaşlı bir vatandaştı; İhsani, vakayla ilgisiz onyeddi yaşında bir kızın mezarının başında, minnet ve şükran sazları çaldı, ağıtlar yaktı; gazeteler bu acıklı hikayeyi duygulanarak bastılar" (1969: 45) der.

Kuşkusuz mezarlık başında her yıl toplanma ritüelinin, bir insanla birlikte bir fikriyatı öldürmek ya da yandaşlarına korku saçmak amacıyla hareket edenler tarafından katledilmiş kişilerin mezarları başında gösteriselleşmesi ve doğal bir siyasal ve toplumsal tepki örneği şeklinde açığa çıkması da olanaklıdır.

3. Defin İşlemleri

Cenaze ritüelinin, protokol üyelerinin ilgi alanının önemli ölçüde dışında kalan bir diğer boyutu ise defin işlemleridir. Bu noktada kent yönetimi, "yerel halkın mahalli, müşterek gereksinimlerinden" biri olan "mezarlık yeri tahsisi" rolüyle hemen sürece dahil olur. Tahsis edilen yerin bedelinin ödenmesinde (ya da ödenmemesinde) eşitlik mevcut iken, kimi kişiler için "ayrıcılık" yer seçim işlemleri yapılmaması vaka-yı adiyedir.

Eşitsizlik kimi kez statüden, kimi kez de cinsiyetten kaynaklanıyor olabilir. Mezar kazma işinin bir devlet hizmeti olarak görülmediği dönemlerde, Anadolu Ahi'lerinin hizmet karşılığı ücret sınırlarının belirlenmesinde, "erkek mezarlarını göğüs hizasına kadar, kadın mezarlarını omuz hizasına kadar sekiz akçaya kazıldığı ve yer ücretinin, hali vakti yerinde olanlara on beş, fukaraya on ve sekiz akça olup, bundan fazla alınamayacağı"nın karara bağlandığı belirtilmektedir (Şimşek, 2002: 44).

Ülkemizde 1930'da çıkan Belediye Kanununun 59 ve 160 ncı maddelerindeki hükümlerle, "belediye sınırı içinde sahipsiz arazi mahiyetinde seyrangah harmanyeri, çayır, mer'a, koruluk" gibi birçok yere ek olarak "metruk ve kimsesiz mezarlıklarla vakfa ait olan umumi mezarlıkların" da belediyelere devri sağlanmıştır (Yavuz-Keleş, 1983:126-127). Bu dönemden sonra önemli bir "beledi" hizmet haline gelen mezarlık yapım işlemleri, belediyelere çeşitli görevler yüklemiştir.

Latin Amerikalı ünlü yazar Marquez, yerel seçim süreçlerinde yaşananları anlatırken, sık sık bizim de aşına olduğumuz komik demokrasi dışı uygulamalara atıf yapar ve birinde, belediye başkanının,

köylülere arazi parası vermesinler diye “evlerinizi ve eşyalarınızı mezarlığın arkasındaki boş arsaya taşıyın” demesini ve “20 saatte mezarlığın duvarına kadar gelen, geniş ve ağaçsız, kocaman bir sokak kuruluvermesinin” öyküsünü anlatır. Bu örneğin de gösterdiği üzere, “kent dışına itilmişliğin sınırı” olarak mezarlıklar, işlevlerini kent arazi rantı üzerinden de korumaktadırlar (2009: 52, 69).

Diğer yandan defin sürecine dair tarihte değişik toplumların çok ilginç adetleri bulunmaktadır. Kuşkusuz bu geleneğin ölünün yanına yiyecek ve içecek vermek kadar ölüm törenine katılanlara sunulması adeti de vardır. Büyük Kırgız yazar Aytmatov, romanlarında bu adetleri detaylı anlatır. Buna göre, Kırgız boyu, ta Sibirya’ya kadar akan Esenay ırmağının kıyısında yaşar ve “geleneğe göre ölenin ruhunu ana ırmak Esenay yüksek tutsun, kutsasın diye, onun kıyısındaki uçurumlardan, yalçın kayalardan geçirip son yolculuğuna götürmek gerekir; çünkü “Ene” anne demektir, “Say” da ırmak... Ormanın yanında ise şölen için kurban edilecek dokuz kısrağ, dokuz öküz ve dokuz kere dokuz dişi koyun bağlı durur” (1970: 58, 59).

Bu ritüelin en ileri aşaması ise “o çağda Çinlilerin de Türkler gibi, dünyadaki malların ve hizmetçilerin öteki dünyada aynı işlevi yapacağına inanmaları nedeniyle, ölenle birlikte öldürülen insan kurbanların varlığıdır. Bilindiği gibi bu adet, bozkır göçerlerinde de vardır⁸... sonra bütün atları kurban edilir ve mezarın etrafına gömülür; etleri yenen atların başları, kuyrukları ve derileri direklere asılır” (Kuban, 2014: 78, 120). Aytmatov, anılan ritüeli “şölen” olarak adlandırırken, bu yeme içmenin yanı sıra “türkücülerin de , ...samur kalpaklar ve ipek kaftanlarla, yeni armağan edilen atların üstünde öleni ve kalanları öven türküler söylediklerini” aktarır (1970: 70).

Mezarlığa dahil edilenler sadece yakınlar ve hizmetçiler değildir, ölen kişinin düşmanlardan öldürdüğü insanların sayısı kadar heykelcikler (balbal) de mezar üzerine konur; ‘bunlar sana öteki dünyada hizmet edecek’ denir (Kuban, 2014: 120). Bu durum, tüm Japon tapınaklarında bulunan heykelcikleri de açıklar.

4. Mezarlık Ziyaretleri

Yine daha önce değinildiği üzere, definle başlayan hayat-ölüm birlikteliği, mezarlık ziyaretleri süreçlerinde de elele gider. Bir başka İstanbul ve Anadolu gezgini olan Amicis’e göre ise Osmanlı dönemi mezarlıkları, “şekerleme yapılan”, “yemek yenilen” ve hatta “eğlenilen” bir yerdir (1981: 60, 63, 76). Bu görüşlere katılan bir diğer gezgin ise Nerval’dır ve halkın bu geleneğinin kökeninde “dini inançların kuvveti” bulunduğunu belirten yazar, bu görüşünü şöyle açıklar: “Bu ülkede dini inançlar o kadar kuvvetlidir ki, yakınlarının öldüğü gün dökülen gözyaşlarından sonra, artık kimse, ölüsünün Hazreti Muhammet’in bulunduğu cennette erişeceği mutluluktan başka şeyi düşünmez. Aileler, yemeklerini sık sık bu mezarların başında yerler. Bu sırada çocukların bağırış ve çağırışları ortalığı kaplar. Kendileri yemeğe başlamadan önce, ölünün payı, mezarlığın önüne bu maksatla yapılmış yere itina ile konulur” (2002: 242-243). Özetle, “halk mezarlıklarda eğlenir; hayat, ölüm, zevk ve safa birbirine sarılır, birbirine karışır” (Amicis, 1981: 63)

Canlılara özgü bir gereksinime yanıt olan “yemek yeme” hakkının ölümlere de tanınması; farklı geleneklerde, “ölenin kız kardeşinin, kara giysiler içinde, kardeşinin mezarına serpeceği şarapla dolu testi taşıması”yla da çeşitlenir (Messadie, 2001: 63).

Tabii içecek gereksiniminin defin sırasında dikkate alınması uygulaması da vardır. “İbn Fadlan’ın İS 920-21 tarihinde Bulgar kentine giderken rastladığı bir ölü gömme merasiminde, ölünün oturmuş ve

⁸ John Berger, göçerlerin dünyayla kurdukları ilişkiyi, “evlerini nereye kurarlarsa yeryüzünün merkezini orası kabul ettikleri”; bu noktanın “bir dikey ile bir yatay çizgi kesişmesi nedeniyle; dikey olanı yukarılara, göğe tırmanırken; aşağıda, yeraltına indiği; ...böylece insanın evindeyken gökteki Tanrılara ve yeraltındaki ölümlere en yakın konumda oldukları” ve “göçebe insanların ...her gittikleri yere bu dikey çizgiyi bir çadır direği gibi taşıdıkları” şeklinde yorumlamaktadır (Aktaran, Oktay, 2004: 131).

giyinik olarak büyük bir çukura konduğu ve eline kıymız dolu bir çanak verildiği; ayakucuna da bütün eşyaları ve yine kıymız dolu başka bir çanak konduğu” aktarılır (Kuban, 2017: 120).

Bugün mezarlıklarda yemek yeme adeti bulunmadığı söylenebilir. Ancak kapitalizmin ulaştığı tüketim çağı gerekleri ve metropol sınırların giderek büyümesi nedeniyle uzun yol mesafeleri, büyük mezarlıklar içerisinde bu “hizmet”in verilmesinin de yolunun açılacağını göstermektedir.

5. Mezarlığın Yapısı

Ancak yazarların anlattığı bu mezarlıkların konumları ve dizaynları açısından farklarına dikkat çekmek de önemlidir. Eski açık hava mezarların sessizliği, huzur ve sükun telkin eden ortamına karşın, şehrin ve duvarlar içine alınmış şehir mezarlıklarının kuru, yeşilsiz kalabalığı da o denli huzur kaçıracıdır.

Bu farkı en iyi Amicis vurgular ve “nasıl ki, gölge mezarlıklarda geze geze ve aklımı mezarlara vere vere, ölümü yeni bir şekilde aşağı yukarı huzurlu telakki etmeye; hayatı daha sakin ve daha endişesiz hissetmeye; kendimi, zamanı sakin sakin hayal kurarak geçirmenin ve ne yazılmışsa o olur fikrine bırakmanın en iyi şey gibi görüldüğü, bilmem hangi tembel felsefeye, düşüncenin hudutsuz bir başıboşluğuna, yeni bir ruh haline terk etmeye başlıyorsam; bu huzurlu ve sakin hülyaların içinde, telaşlı şehirlerimizin, karanlık kiliselerimizin, duvarlar içine alınmış mezarlıklarımızın hayali gözümün önüne gelince, bir nefret ve sıkıntı hissi duyuyorum” diye de ekler. (1981: 459).

5.1. Yeşillik-Huzur Veren ya da Kuru-Huzursuz Eden

Peki nasıl olup da mezarlıkların konum ve dizaynları böylesine farklılaşmıştır? Elbette ilk önce moderniteyle gelen nizam, intizam ve fonksiyonellik olgularına atıf yapmak mümkün olacaktır. Bu ayrışmayı daha keskin bir açıklamayla dile getiren Pamuk, yeni mezarlıkların asıl farkını şöyle açıklar: “bu yerlerde, eski mahallelerdeki gibi çeşit çeşit başlıklı, sarıklı, tuhaf görünüşlü, esrarlı yıkıntı mezar taşlarıyla dolu mezarlıklar yoktu. Tıpkı büyük fabrikalar, askeri kışlalar, hastaneler gibi yüksek beton duvarlarla çevrili, servisiz, ağaçsız yeni ve modern mezarlıklar bütün bu mahallelerin dışındaydı” (2014: 366-367).

İkinci ve daha önemli faktör ise sanayileşmeyle paralel bugünkü işlevlerinin temelini üstlenen kent, kapitalist sistemdeki rolüne bağlı olarak şekillenmesi gerçeğidir. Büyüyen kentlerde mezarlıklar zamanla kent merkezinde kalmakta ve toprak rantı olgusuna bağlı şekilde kentin çeperine doğru sık sık “taşınabilmekte”dir. “Kendi içine kapalı, ‘Doğulu’, esrarlı, dindar, pitoresk, mistik bir hayal olarak” tarif ettiği Eyüp’ün “mükemmelliği”ni; “şehir surlarının dışında” olmasına ve bu nedenle taşıdığı “Bizans etkisine” mi yoksa “güzel mezarlıklarının, ağaçlarının, evlerinin içice geçmesine mi” bağlayacağını bilemeyen Pamuk, merkezin Batılılaşmasıyla gelen tüm kirliliklerinden” kaçınabilen “Doğulu” Eyüp’ü överken, sonuç olarak asıl rolü “mesafeye” vermiş olsa da aslında yanılmaktadır. Çok isabetle işaret ettiği gibi Eyüp’ün “mimari ölçülerinin dini ve mistik bir alçakgönüllülükle küçük tutulması”, mezarlığının ününe ve bu nedenle yaşayan yeşilliğine bağlıdır (2013: 331). Elbette konumun getirdiği etkileyici manzaranın önemini de eklemek gerekmektedir. Bugüne dek “taşınmamayı” başarmış bir mezarlık olan Eyüp mezarlığı, bölgenin görsel önemini kendi varlığı ile korumakta ve yeşil kuşak işlevi görmektedir.

Buradan yine metropol kent öncesi “doğal” gelişimle şekillenen mezarlıkların ruh dinlendirici etkilerinin, aynı zamanda yürüyüş yolu” işlevi de üstlenmelerine; hatta civarlarında dinlenme yerleri oluşmasına da yol açmalarına bağlamak mümkündür.

Tanpınar’ın vurguladığı üzere, İstanbul’da “Hristiyan halk gibi Müslüman halk da; bilhassa kadınlar, gezinti yollarının biraz ötesinde şehrin bahçeleri gibi telakki edilen mezarlıklara sık sık gidiyorlardı ve

bu mezarlıkların etrafında kahveler de vardı” (2011: 169). Bugün bahse konu düzenlemeler, özellikle büyük mezarlıkların içinde de kurulmaya başlanmakta ve canlı yaşamın tüketim gereksinimleri için mezarlıkların dahi işletme konusu yapılmalarının önü açılmaktadır.

Elbette bu işlevi daha da abartarak tartışma açan edebiyatçılar da vardır. Joyce gibi ironinin zirvesini kimselere kaptırmayan bir yazar, mezarlıkların yeşilliğini, “şaka değil, toprak yaman yağlanmış kemik, et ve tırnakla oluşan ceset gübresinden” demek ve topraktaki fiziksel değişimleri en açık sözcüklerle sinemasallaştırarak bizi irkiltmekle kalmaz; mezarlıklarda zaten “uyku getirici çiçekler olmalı” dedikten sonra “Çin mezarlıklarında yetişen dev afyon çiçeklerinden en kaliteli esrarın üretildiğini” de aktarır. Son vuruşunu ise “Türk mezarlıklarındaki, küçükken daha her şeyi öğrenen fahişeler”i anmak suretiyle yapar. (1922: 142, 148)

5.2. Gölge ve Karanlık

Amicis’in eski mezarlıkların daha yeşil olmalarına atıfla övdüğü “gölge” özelliği, mezarlıkların geceleri de korkutucu şekilde “karanlık” olmalarına neden olur. Bu nedendir ki,

Pamuk, “eski İstanbul yangınlarının, yalnız paşaların, yağmacı ve hırsızların ve tabii çocuklarla meraklıların koşu koşu gidip seyrettiği bir şey değil, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren şehre gelen Batılı gezgin yazarların da kendilerini tanık olup anlatmakla yükümlü hissettikleri bir büyük mahşeri eğlence olduğunu; 1852’de İstanbul’a gelen Theophile Gautier’nin, şehirde kaldığı iki ay boyunca tanık olduğu beş yangını, ilkinden başlayarak tek tek keyifle anlatırken; o sırada Beyoğlu Mezarlığı’nda oturmuş şiir yazmakta olduğunu” vurgular. Yani ahşap konakların, eşyaların ve belki de insanların yanmasının/ölmesinin yarattığı yakıcı duygudan korunmada; gölge ve serin bir mezarlık, gözlemci ortamı olarak hizmet etmekte; hatta şiir ilhamı yaratmaktadır (2013: 199).

Tanpınar da bu gölge ve sessizliğin, dünyanın güneşini, ışığını ve neşesini “paylaşmadığı” için uzaklaşan ve “huzur” arayan kişiler için önemli olduğunu vurgulayarak, “çok karanlık, çok siyah, sessiz bir yer istiyordu; tıpkı annesinin mezarı gibi bir yer”⁹ diye tarif eder (2005: 37).

Oysa bu “serin” mekanın geceleri, gündüz sağladığı korumayı gece gerçekleştirememekte ve karanlığı ile bu kez korku saçan bir boyut kazanmaktadır. Buna verilebilecek en iyi örnek, Ekinci’nin “taşın şiiri” olarak tanımladığı Mardin kentidir. Mezopotamya Ovası’nın Mardin’den görünüşünün gündüz güzelliğine karşı geceleri korkutucu bir karanlığa bürünmesi nedeniyle “gündüzleri seyranlıklar, geceleri mezarlık” olarak anılmasından duyulan rahatsızlık üzerine; dönemin valisinin, Mardin’in gece görüntüsünü de konuklara sunabilmek için yaptırdığı “Seyir Terası” ve ışıklandırma ile durumu “geceleri gerdanlık; gündüzleri seyranlıklar” diye değiştirmesi övgüyle anlatılır (2009: 241, 245). “Kent’in boynunda bir gerdanlık gibi duran aydınlatılmış kale peyzajı”, mezarlık algısından kurtulmanın temel aktörü durumundadır.

Sıcak mevsimler için olumlu bir özellik olan “serinlik” etkisi ise kışın şiddetlendiği “soğuk” zamanlarda korkutucu bir olumsuzluğa dönüşür. “İstanbul’un boyalı şirin evleri, sanki kalaylı imiş gibi parıldayan kubbeleri, yükselen minareleri, şairane manzarasının, her zaman hayranlıkla seyredilebileceğini” belirten Nerval, “kış fırtınalarının ve yağmurların toprağı yumuşattığı vakit, çakalların, mezarlarından ölüleri çıkarttıkları mezarlıkların, Leydi Montegü’nün cazip ifade tarzı ile

⁹ Ölümü çağrıştıran her şeyin mezarlık olarak tarif edilmesi de sık başvurulan bir yoldur. Sartre’a göre, “sinemalar bir tür mezarlık” iken (2005: 193); “savaş zamanının tanınmaz duruma gelmiş sokaklarıyla da Paris büyük bir sokak mezarlığı” haline gelmiştir (1965: 322). Bir de “boşaltılmış, kazılmış, oyulmuş, sevda çukurları ile öbek öbek dolu olan” “yüreği mezarlık” (Yıldız, 2013) olanlarımız vardır elbette.

anlattığı gibi, seyrinden zevk alınan Bizans madalyonunun arka yüzü” olduğunu vurgulamaktan da geçemez (2002: 242-243).¹⁰

6. Ekonomik İşlev

Yukarıdaki tüm süreçlerde kısmen örtük kısmen açık olarak verilen değişim örnekleri ise bize mezarlıkların kent için ekonomik işlevlerini de sorgulamak gerektiğini göstermektedir. Kentin bu bölümü tüketim canlılığı ile yaşayan merkez kesiminden uzak tutulmakta; böylece yaşayan ve ölümler için toprak rantı ikiliği doğallaştırılmakta; süreç içinde kentin merkezinde kalanlarının toprak rantı için taşınması; bu alanların kentin az yapılaşmış ve yeşil deposu işlevinin gözetilmemesi; modern mezarlıklardaki süreçlerin defin yeri satın alınması, mezarlık yapımı, bakımı gibi ciddi parasal harcamalar yapılması; yeşillendirme çalışmaları pahalı bulunarak, mezarlık ağaçlandırma hizmetinin kullanıcılara yüklenilmesi gibi uzayan bir listeye ekonomik işlevleri ile değerlendirildiği görülmektedir. Bu konuda “katlı mezarlık sistemine geçilmesi” gibi örnekleri de eklemek gerekmektedir.

Buradan tarihteki bir ekonomik işleve de son bir atıf yapmak ve “mezar kazıcılığı” diye bilinen eski bir “meslek”e geçiş yapmak da mümkün görünmektedir. Bu mesleği yaratan olgular, göçebe toplumların da yeniden dünyaya geliş inanmalarından kaynaklanır. Bu da mezar yapısının önemini arttırmıştır. “Kurganların boyutları, her kültürde olduğu gibi kişilerin toplumsal konumları ile orantılı olarak büyümüştür¹¹. O dönemden kalan tek yapı tipi olan mezarlar, yapı teknolojisi konusunda bilgi veren tek kaynaktır”. Bunlardan bir örnek bize şunları göstermektedir: “Mezar odasında ve mezar çukurunda, göçer yaşamının bütün öğeleri gömülüyordu. Ahşap sandukada karı-kocanın mumyalanmış cesetleri vardı. Çukurun kuzey tarafında sayıları 5 ila 22 arasında değişen at, bütün koşum takımlarıyla birlikte sahipleriyle birlikte gömülmüştü. Göçer yaşamında at sadece işlevsel bir öğe değil, dünyanın ve yaşamın yenilenmesinin kozmolojik simgesiydi. Ve Şaman merasimlerinin önemli bir öğesiydi. Ahşap mezar odasının duvarlarını kalın keçe halılar örtüyordu. Odaya erkeklerin kama, bıçak, ok, yay gibi silahları, kadınların bıçak ve ayna gibi eşyaları, günlük eşyalar, çanak çömlek ve bir tür tılsım olarak, bir koyunun kuyruk sokumundaki omurga kemiği ile pelvis kemiği konuyordu” (Kuban, 2017: 54, 56)

En son örnek olarak mezarlıkların kimi turistik gezi programlarının bir parçası haline getirilmesini de son bir husus olarak anmak gerekmektedir. Elbette şehitlikler veya belli katliamların örnekleri olan (Nazi vb) mezarlıklar ya da devlet büyüklerinin özel defin yerlerine konması (Anıtkabir ve Fransa’daki Pompei gibi pek çok örnekte olduğu gibi) uygulamaları bir tarafa bırakıldığında; sadece mezarlık olarak ticarileşen yerler olduğunu görmek de ilginçtir.

Bugün Paris’te Paris Catacomb’u bu özelliğiyle anılmaktadır ve 6 milyon insanın kemiklerinin “dizayn” edilmesi ile oluşturulan ve yerin 20 metre altında 2km ye yakın bir labirent olarak inşa edilen yerin turistik gezi programlarında baş köşede olması buna bir örnektir. Ortaçağda ölümleri yakma prensibine dayalı Paganizme karşı Hristiyanlıkta ölümler gömülür. Yaklaşık 700 yıllık birikimin ardından şehre yayılan enfeksiyonlardan sorumlu tutulan mezarlıklar, 1785’de Devlet Konseyi

¹⁰ Belki de bu yüzden mezarlıkta da “kiş hazırlıkları yapılması” önemlidir sadece bitkiler değil, hassas mezar taşlarının da korunması gerekir (Hamsun, 1984: 260).

¹¹ Toplumsal konumun mezarlıklar için bile önemli olduğunu Dickens’den bir örnekle aktarmak gerekirse; Dickens, Fransız İhtilali döneminin yoksulluğunu anlatırken, kocası yoksulluktan ölen ve daha nice insanların bu gerekçeyle öleceklerini düşünen bir kadının, bir zengin “efendi”den, “üstünde kocasının adı yazan ve onun nerede yattığını gösterecek bir taş ya da tahta parçası verilmesi” için çırpınmasını ve senyörün uşağının kadını uzaklaştırmasını anlatan bir sahneyi aktarır. Hızla ölen yoksullar ve bir mezar başı tahtası bile yaptıramayacak olduğu için eşinin mezarını kaybedecek olan kadının yoksulluğu, dönemin simgesel anlatımı olarak sunulur (2005: 148).

kararıyla kaldırılarak bir taş ocağına aylarca süren taşıma işlemi sonunda yığılınca 1814 e kadar süren bu işlem sonrasında, mezarlık dikkat çekici bir hal alınca kafatası ve uyluk kemiklerinin vazo, vb şekillerde dizilmesi ile yeni bir turistik işlev edinmiş olur. Bu örnekte zamanla şehrin merkezinde kalan mezarlığın, kentin dış çeperine ötelenmeme şansını ancak ölümün ticari ürünle simgelenmesi ve yerin altında kalması bedeli karşılığında edinebildiği görülmektedir.

Sonuç

Yukarıda dinsel, toplumsal, simgesel ve ekonomik tüm boyutları ile değerlendirildiği üzere, mezarlıklar, kent yapısının önemli simgesel parçaları olarak, kentin yaşadığı tüm dönüşümleri yaşamakta ve insanın yaşam-ölüm ikiliği karşısındaki tüm duygularına da alan açan bir konuma ve öneme her zaman sahip olmaktadır. Ancak kentin diğer parçalarına göre önemi, bağrında ölümü barındırırken, yaşamın değişen gereklilikleri karşısında yaşam önceliklerine göre yeniden şekillenmesi ve simgesel değerlerinin korunup korunamamasında gizlenmiştir. Kent toprağının sürekli dönüşüm mekanizmaları ile değer kazanması süreçlerinde, rantın bu değerlerin önüne geçtiğini gösteren saklı ya da açık pek çok örnek söylem ve eylem dünyalarımızın farkına da ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

Amicis, E. D. (1981), İstanbul (1874), Çev. Beynun Akyavaş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Arzık, N. (1969), Çetin Altandan Demirele, Ankara: Güven Matbaası.

Aytmatov, C. (1970), Beyaz Gemi, Çev. Ertuğrul Erdem, Ankara: Ekim Yayınevi.

Dernschwam, H. (1992), İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, Çev. Yaşar Önen, Mersin: Kültür Bak. Yayını.

Dickens, C. (2005), İki Şehrin Hikayesi, Çev. Mehmet Gökhan Topçu, İstanbul: Antik Dünya Klasikleri.

Ekinci, O. (2009), Uygarlıkların İzinde Kentsever Yazılar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hamsun, K. (1984), Göçebe, Çev. Behçet Necatigil, İstanbul: Cem Yayınevi.

Kuban, D. (2017), Batı'ya Göçün Sanatsal Evreleri, 4. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Marquez, G.G. (2009), Şer Saati, Çev. Seçkin Sevi, 4. Basım, İstanbul: Can Yayınları.

Marquez, G.G. (2014), Anlatmak İçin Yaşamak, Çeviri: Pınar Savaş, 9. Basım, İstanbul: Can Yayınevi.

Messadie, G. (2001), Sokrates'in Karısı, Çev. Gülseren Devrim, 3. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Nerval, G.D. (2002), Doğuya Seyahat, Çev. Muharrem Taşçıoğlu, Dünya Edebiyatı Serisi 69, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Oktay, A. (2004), Gizli Çekmece, İstanbul: Doğan Kitap.

Ortaylı, İ. (2006), Kırk Ambar Sohbetleri, Ankara: Aşina Kitaplar.

- Pamuk, O. (2013), İstanbul (Hatıralar ve Şehirler), 11.baskı, İstanbul: YKY.
- Pamuk, O. (2014), Kafamda Bir Tuhaflik, İstanbul: YKY.
- Sartre, J.P. (1965), Bekleyiş, Çev. Nazan-Haluk Dedehayır, 6. Baskı, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Sartre, J.P. (2005), Altona Mahpusları, Çev. Işık Noyan, İstanbul: İthaki.
- Savaş, V. (2007), AKP ve CHP'nin Gerçek Yüzü, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Sönmez, B. (2015), İstanbul İstanbul, İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Şimşek, M. (2002), Ahilik: TKY'nin Tarihteki Uygulaması, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Tanpınar, A.H. (2005), Huzur, İstanbul: Dergah Yayın.
- Tanpınar, A.H. (2011), Beş Şehir, 28. Baskı, İstanbul: Dergah Yayın.
- Warren, R.P. (1972), İktidar Çamuru, Çev. Semih Tiryakioğlu, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Yavuz, F. ve Keleş, R. (1983), Çevre Sorunları, Ankara: AÜ yayınları.
- Yıldız, B. (2013), Halkalı Köle, İstanbul: Everest Yayınları.

